

Зробимо експертну оцінку групи з 5 осіб по 10-ти бальній системі. Експерти рівні за віком, статтю, освітою. Отримані дані наведені в табл. 1:

Таблиця 1

**Комунікативні зв'язки
в системі журналістської дисципліни**

	Експерт	Характерні риси (фактори), в балах					
		Соц.-психол. фактори	Матер. забезп.	Творчі можливості	Характер	Відношення читачів	Моральне заохочення
1	А	6	3	8	5	2	0
2	Б	3	2	6	7	1	2
3	В	4	3	7	5	3	0
4	Г	4	2	9	6	0	1
5	Д	7	3	10	5	2	3
6	Средн.	5,2	2,6	8,0	5,6	1,6	1,2

Зробивши парне порівняння по не головним факторам дисципліни отримаємо такі висновки: Для підтримки журналістської дисципліни необхідно головне – це творчість, а не головне – моральне заохочення.

Література:

1. Барій М. Й. Основи морально-психологічного забезпечення дисципліни у військовому підрозділі / М. Й. Барій та ін. – Львів: Львівська політехніка, 1996. – 63 с.
2. Уинделл Д. Дисципліна / Д. Уинделл. – М.: Авиценна, 1996. – 157 с.
3. Виходець О. М. Засади культури організації / О. М. Виходець. – Одеса: Олтех, 2008. – 140 с.

*Вільчинська І. Ю., Київський національний
університет культури і мистецтв*

**ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ПОЄДНАННЯ
ВНУТРІШНІХ І ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ
МОТИВАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ**

В статтє проанализированы различные теоретические подходы к пониманию феномена политической социализации. Определены теоретические основы политической социализации как комплексного процесса, который является диалектическим взаимодействием внутренних и внешних факторов, помогающих индивиду адаптироваться к трудным условиям общественно-политической реальности и определяют мотивацию его личного развития.

Various theoretical approaches to understanding the phenomenon of political socialization are analyzed in the article. The author defines theoretical foundations of the political socialization as a complex process, which is a dialectical interaction between internal and external factors that help an individual to adapt to difficult conditions of the social-political reality and determine the motivation of his personal development.

Останнім часом українськими вченими активно досліджуються процеси політичної соціалізації, ідеологічне самовизначення громадян, взаємодія громадян із владою, вплив ідеологічних стереотипів на політичну активність, політичні цінності (В. Васютинський, Є. Головаха, О. Злобіна, Н. Жабінець, І. Жадан, В. Казміренко, Л. Кияшко, П. Фролов та ін.).

Серед індивідуальних властивостей особистості, які впливають на її політичну діяльність, дослідники виділяють властивості біологічного (темперамент, стать, вік), психологічного (емоції, воля, пам'ять, мислення, характер), соціального (настанови, цінності, світогляд) рівнів тощо, оскільки людина – це насамперед об'єктивна анатомо-фізіологічна єдність – з власними потребами, які у процесі соціалізації перетворюються у певні мотиви діяльності і поведінки. Так формується особистість як продукт соціалізації і результат руху життєвим шляхом. При цьому вона стає не тільки суб'єктом діяльності, зокрема політичної, а й носієм характерних суспільних цінностей і настанов. Тому поряд з іншими аспектами дослідження політичної мотивації актуалізується аналіз внутрішніх і зовнішніх чинників політичної соціалізації особистості, які дають змогу обґрунтувати загальнонаукову сутність політичної мотивації та її трансформації як самостійного, цілісного, соціально-психологічного та політичного феномена. В Україні політична соціалізація людини має глибоко індивідуальний аспект, який потребує вивчення на рівні конкретного індивіда, що зумовлено розвитком демократичних тенденцій в українському суспільстві, зростанням недовіри до політичних інституцій, зневірою у соціальній справедливості, недостатнім забезпеченням життєвих потреб населення.

Мета дослідження – проаналізувати існуючі концепції політичної соціалізації та обґрунтувати сучасне розуміння цього феномена як важливого чинника формування політичної мотивації особистості.

У розумінні політичної соціалізації виходять із загального поняття "соціалізація", характерного для соціології й соціальної психології, яке до наукового обігу наприкінці ХІХ ст. ввели американський соціолог Ф. Гіддінгс та французький соціопсихолог Г. Тард. Вчені тлумачили

соціалізацію як формування особистості під впливом соціального середовища, використовуючи це поняття для характеристики процесу розвитку соціальної природи людини.

Соціальність особистості починає формуватися разом з усвідомленням людиною себе частиною спільноти: від першого відчуття себе серед собі подібних до повного усвідомлення своїх прав та обов'язків щодо громади, реалізації своїх можливостей не тільки для задоволення власних потреб, а й для задоволення потреб суспільства. До процесу соціалізації входить не лише адаптація, а й засвоєння духовних, культурних, моральних цінностей цивілізації, вміння їх використовувати на практиці. Отже, суть соціальності зводиться до сприйняття, розуміння та реалізації взаємозв'язків особистості і соціуму.

Соціалізація, у широкому розумінні, означає включення індивіда в суспільство через набуття досвіду попередніх поколінь, закріплення у культурі, перетворення його в особистість через засвоєння прийнятної системи соціальних ролей. Отже, соціалізація – це комплексний процес, який охоплює різні аспекти розвитку особистості і є діалектичною взаємодією (синтезом) внутрішніх (біопсихологічних) та зовнішніх (соціально-інституційних) чинників, які допомагають індивіду адаптуватися до складних умов суспільної реальності і визначають мотивацію його розвитку. Процес соціалізації є синтезом всіх цих чинників і формуванням на їхній основі єдиної системи ціннісних установок, усвідомлених мотивів та ірраціональних орієнтацій.

У 20-х роках ХХ ст. проблемі соціальної й політичної адаптації людини, сприйняття традицій і цінностей приділяється підвищена увага, хоча єдиного підходу до розуміння процесу політичної соціалізації ще не вироблено. Лише у 50-х роках ХХ ст. американськими соціологами і політологами вперше сформульовано поняття "політичної соціалізації". Недоліком першого етапу формування цього поняття стало почасти негативне відношення до індивіда як пасивного об'єкта виховання і навчання.

Класична теорія політичної соціалізації, розроблена чиказькими вченими під керівництвом Д. Істона, трактувала її як процес навчання людини спеціальним ролям, які необхідно виконувати в сфері політики. Більшість вчених, які підтримували цю теорію, (Л. Коен, Р. Ліптон, Т. Парсонс) акцентували увагу на звичайній взаємодії людини з політичною системою.

Ю. Габермас, К. Луман розглядають політичну соціалізацію як акультурацію, тобто засвоєння людиною нових цінностей, висуваючи на передній план особистісні, психологічні механізми формування

політичної свідомості й поведінки – своєрідну проекцію загальносоціальних орієнтацій особистості на політичні установки.

Розуміння соціалізації як процесу розвитку особистого контролю базується на теорії класичного психоаналізу З. Фрейда, за якою індивід перебуває у перманентному конфлікті із суспільством, яке придушує його біологічні інстинкти. Тому особистості варто контролювати себе, щоб уникнути неврозу та відчуття страху.

Прихильники психоаналітичних теорій (Є. Еріксон, Е. Фромм) головну увагу приділяють дослідженню підсвідомих мотивів політичної діяльності: формам політичного протесту, контркультурної поведінки, розуміючи політичну соціалізацію як прихований процес політизації людських почуттів і уявлень, внаслідок яких індивід чи група індивідів засвоює політичну культуру, набуваючи властивостей політичної суб'єктності.

Розуміння соціалізації як результату міжособистісного спілкування ґрунтується на теорії символічного інтеракціонізму Ч. Кулі і Дж. Міда, за якою особистість формується на основі взаємодії з навколишнім світом, який впливає на неї. Зрілість індивіда визначається рівнем добровільного підкорення суспільно-політичним настановам і цілям суспільства. Дж. Мід у теорії гри досліджував соціалізацію та інтегральні механізми поєднання індивідуальної стихійності та колективного порядку. Прийняття членами суспільства правил гри і є розумінням "узагальненого іншого", з огляду на яке здійснюється індивідуальна поведінка. Спільне життя людей – умова розвитку свідомості, розуму, світу об'єктів, особистостей, формування людської поведінки. Соціальні інститути вчений вважав результатом колективного порядку [4].

На ґрунті теорії структурного функціоналізму Т. Парсонса та праць Р. Доусона і К. Превіта соціалізація розуміється як включення у суспільство індивіда через рольове навчання. Індивід взаємодіє з іншими на основі засвоєних ним соціальних ролей (вчителя, дитини, водія, чоловіка та ін.). Соціалізація в цьому контексті є процесом постійної адаптації до певних цінностей і стандартів поведінки, зокрема політичної.

В контексті класичного біхевіоризму соціалізація розглядається у річищі жорсткої формули "стимул – реакція", коли поведінка диктується можливістю отримати винагороду. Представники конвенційного біхевіоризму К. Халл, Дж. Доллард, Н. Міллер, О. Маурер розглядали проблему формування особистості як навчання людини певним зразкам поведінки під впливом стимулів зовнішнього середовища,

акцентуючи увагу на факторах виникнення агресивної поведінки, поведінки протесту, революційних виступів.

Вже наприкінці 50-х років ХХ ст. відбувається сприйняття політичною наукою психологічних моделей когнітивізму, відповідно до яких на початку 60-х років ХХ ст. політичні дослідники намагаються у дослідженні процесу дозрівання політичної свідомості дітей, їхніх уявлень про світ, політику, керівництво тощо використовувати схему формування розумових дій і операцій від дитинства до юності, створену відомим психологом Ж. Піаже. Дж. Адельсон одним з перших перевірів ідеї Ж. Піаже та А. Кольберга щодо змін дитячої свідомості, пов'язаних з віком, на зразках політичного мислення, тобто мислення дітей про уряд, закони, індивідуальні права громадян і суспільне благополуччя.

У 70-80-х роках минулого століття когнітивістськи орієнтована політична наука починає займатися політичною соціалізацією і ресоціалізацією дорослих, становленням політичної свідомості та ідеологічних компонентів особистості, їхнім впливом на політичні рішення і переваги виборців.

На сьогодні всі загальновідомі теорії політичної соціалізації загалом відповідають двом моделям – підкорення та інтересу.

Модель "підкорення" розробляли біхевіористи (Ч. Меррієм, Г. Лассуелл) та прихильники системного підходу (Г. Алмонд, С. Верба, К. Дойч). Їхня версія політичної соціалізації полягає в розумінні її як процесу впливу політичної системи на індивіда з метою вкорінення в його політичній свідомості позитивних установок оцінювання політичної системи, яке відбувається на етапі ранньої соціалізації (3-4 роки), коли дитина здобуває у доступних формах перші відомості про політику через родину, ЗМІ, найближче соціальне оточення. Сім'я, родинні цінності мають практично винятковий контроль над навчанням і вихованням дитини на ранній стадії цього періоду й зберігають домінування на пізній. Г. Алмонд і С. Верба довели, що "раннє прилучення індивіда в дитячому віці до сприйняття рішень у родині визначає його політичну активність, зміцнює переконання в достатній дієвості й практичній користі власної участі в політиці" [7].

З моделі "підкорення" варто виокремити теорію "політичної підтримки" (Д. Істон, Дж. Денніс), яка суттєво вплинула на розвиток концепцій політичної соціалізації. За цією теорією, саме первинна політична соціалізація відображає сприйняття людиною політичних категорій, які поступово формують вибірково-індивідуальне відношення до явищ політичного життя. На думку Д. Істона й Дж. Денніса,

необхідно розрізняти чотири аспекти процесу соціалізації: безпосереднє "сприйняття" дитиною політичного життя, інформацію про яке вона здобуває з оцінок батьків, їхніх відносин, реакцій і почуттів; "персоналізація" політики, під час якої ті або інші фігури, які належать до сфери влади (наприклад, президент, якого часто показують по телевізору), стають для неї зразками контакту з політичною системою; "ідеалізація" цих політичних уявлень, тобто формування на їхній основі стійкого емоційного відношення до політики; "інституалізація" відомостей, що свідчить про ускладнення політичної картини світу дитини і перехід до самостійного, надособистісного бачення політики. До речі, автори "Американського виборця" (Е. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Д. Стоукс), які приділили багато уваги проблемі генезису партійних ідентифікацій, витоки останніх теж вбачали у первинній політичній соціалізації [8].

Центральна ідея Д. Істона – можливість формування у громадян базових цінностей, які проявляються в лояльності до влади, в довірі до держави, патріотичному ставленні до своєї країни. Основою політичних переконань особистості є загальні настанови, засвоєні в дитинстві, і подальше ставлення до політичної влади та держави тісно пов'язане з дитячим досвідом [3, 77-78]. Оскільки політика є осередком дитячої психіки, Д. Істон і Дж. Денніс висловили гіпотезу, що основою наших політичних переконань є загальні (а не власне політичні) установки, зумовлені типом сім'ї, досвідом взаємодії з владою батька або вчителя.

Модель "інтересу" розроблялася в межах теорій конфлікту (М. Вебер, Г. Моска, У. Гуд, П. Блау), плюралізму (Р. Даль, В. Харт), гегемонії (Р. Мілібенд, Р. Доусон, К. Превіт). На відміну від попередньої моделі, за якої індивід вважається пасивним об'єктом впливу політичної системи, згідно з положеннями моделі "інтересу", він є активним суб'єктом політики. Його активність зумовлена інтересами, здатністю діяти свідомо, а також підтримкою певної спільності (етносу, класу, партії та ін.).

Незважаючи на відмінності в підходах, більшість вчених згодні в тому, що політична соціалізація, з одного боку, фіксує засвоєння особистістю певних норм, цінностей, рольових очікувань та ін., необхідних політичній системі, а з іншого – демонструє, як особистість вибірково засвоює ці традиції й уявлення, як вимоги політичної системи трансформуються у структури індивідуальної психіки, стають політичними властивостями особистості, закріплюються у різних формах політичної поведінки й впливають на прийняття владних рішень. Отже, вплив суспільства на політичні якості особистості, а також

контроль над перебігом політичної соціалізації обмежуються внутрішніми переконаннями й віруваннями людини, яка здатна вибирати з пропонованого набору політичних позицій ті, які відповідають її внутрішнім перевагам і переконанням, причому не тільки усвідомленим, а й неусвідомленим. Більше того, індивід має можливість зустрічного впливу на систему, яка його соціалізує, її агентів, що перетворює цей процес із механічного "впливу" системи на пасивного індивіда у їх взаємну адаптацію. Вихідним положенням процесу політичної соціалізації виступають корінні політичні потреби та інтереси. Вони знаходяться в основі практичних дій соціальних груп, партій, особистостей щодо реалізації їхніх політичних ідей, принципів, бажань, позаяк будь-які суспільні інтереси, які виникають в процесі діяльності людей, визначаються соціальними потребами. Ці потреби та інтереси формують у соціальних суб'єктів конкретні цілі і викликають відповідні дії для їх задоволення, при цьому необхідність такого задоволення породжується не свідомістю суб'єктів, а умовами загальнолюдського буття. Відтак, вплив потреб на політичну діяльність людей відбувається через формування політичних інтересів, їх відображення у вигляді ідей, теорій, ідеалів тощо. Так основні параметри політичної картини світу фіксуються в структурі особистості.

Сутністю політичної соціалізації є залучення людини до норм, традицій певної політичної системи, формування навичок політичної участі, інформування про цілі і методи політики. Так людина визначає пріоритетні для себе політичні цілі, ідеологічні настанови і ціннісні установки, формує уявлення про прийнятні способи політичної поведінки і діяльності, про доцільність тих чи інших дій у конкретній ситуації, визначає своє відношення до конкретної політичної системи. Процес політичної соціалізації ґрунтується на відтворенні певних зразків політичної мотивації, стереотипів політичної поведінки тощо.

У процесі політичної соціалізації людина ідентифікує себе з певною політичною спільнотою (державою, країною, нацією, соціальною групою), засвоює її символи, здобуває специфічні знання про політичні інститути й механізми суспільства. Політична соціалізація допомагає засвоїти культурні цінності, політичні орієнтації, форми політичної поведінки, характерні для суспільства з відповідним типом політичної культури. Надзвичайно важливу роль у процесі політичної соціалізації відіграють засоби масової інформації та пропаганди, література, мистецтво, які використовують різні компоненти формування свідомості (когнітивну, емоційно-комунікативну, діяльну), сприяють процесу залучення особистості до активного політичного життя.

Механізми політичної соціалізації функціонують на декількох рівнях:

- на загальносоціальному рівні суспільства на людину впливає велика кількість макросоціальних і макрополітичних чинників, на основі оцінювання яких виробляється відповідне відношення до суспільства і його політичної системи;

- на соціально-психологічному рівні політичні цілі й цінності транслуються системою через великі і малі групи, членом яких є індивід. На основі безпосереднього спілкування й взаємодії людина залучається до елементів політичної системи, виробляючи до них емоційне відношення;

- на індивідуальному рівні як механізми політичної соціалізації виступають індивідуально-психологічні структури, на основі яких поступово формуються ті потреби, мотиви, установки й стереотипи, які потім керують свідомістю й поведінкою людини в політиці [5].

Особливість первинного етапу політичної соціалізації полягає у тому, що людині доводиться адаптуватися до політичної системи й норм політичної культури, ще не розуміючи їх сутності й значення. Вторинна політична соціалізація характеризує той етап діяльності людини, коли вона освоїла прийоми і засоби переробки інформації і здійснення ролей, здатна протистояти груповому тиску й виразити свою здатність до індивідуального перегляду ідеологічних позицій, переоцінки культурних норм і традицій. Головну роль тут відіграє т. зв. зворотна соціалізація, яка характеризує вплив людини на селекцію і засвоєння знань, норм, засобів взаємодії із владою. Тому вторинна соціалізація виражає безперервну самокорекцію людиною своїх ціннісних уявлень, способів політичної поведінки й ідеологічних позицій. При цьому політична соціалізація не завершується одержанням паспорта громадянина, позаяк це лише формальна фіксація мінімальних прав і обов'язків дорослої людини. Вона триває у різних формах усе життя, її етапи й стадії пов'язані із засвоєнням нового соціально-політичного досвіду, соціальних і політичних ролей, особистою участю в політичній діяльності.

Найбільш зрілою формою політичної соціалізації є формування теоретичних уявлень про політичні відносини і суб'єкти політики. На цій стадії відбувається перехід від персоніфікованих й ідеалістичних уявлень про політику до більш абстрактних, безпосередньо не пов'язаних з особистим досвідом і ціннісною орієнтацією. Світ політики розуміється в його власних категоріях, на основі раціонального й комплексного аналізу.

Вчені виокремлюють три основні системи політичної соціалізації – т. зв. агенти соціалізації.

- пряма соціалізація – безпосередньо пов'язані з людиною елементи державного устрою (політичні інститути, партії, організації і рухи, дитячі, підліткові й молодіжні політичні організації);

- стихійна соціалізація – неформальні об'єднання з елементами контркультури щодо пануючої політичної культури (специфічні угруповання в межах молодіжної субкультури, самодіяльні молодіжні об'єднання, гуртки, клуби тощо);

- самовиховання й самоосвіта, які виконують функції політичної аутосоціалізації – самостійний, активний, творчий вибір суб'єкта, що включає різні джерела політичної інформації.

Окремо фігурують механізми, агенти й особливі системи ресоціалізації, необхідні у якій іноді виникає при різких змінах політичної системи, пов'язаних зі змінами політичного устрою, режиму тощо.

Відмінності в механізмі передачі культурних традицій і норм у тих або інших політичних системах дають змогу виокремити відповідні типи політичної соціалізації: – гармонійний – відображає психологічно нормальну взаємодію людини й інститутів влади, раціональне й поважне відношення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення своїх громадянських обов'язків. Передбачає культурну однорідність, наявність усталених демократичних традицій і громадянського суспільства; – гегемоністський – характеризує негативне відношення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, крім "своєї". Передбачає включення індивіда у політику виключно за рахунок визнання цінностей певної групи, класу, етносу, релігії, політичної ідеології. Характерний для закритих тоталітарних та авторитарних політичних систем; – плюралістичний – свідчить про визнання людиною рівноправності з іншими громадянами, їхніх прав і свобод, про здатність змінювати свої політичні пріоритети й переходити до нових ціннісних орієнтирів. Має опосередкований характер взаємодії індивіда і влади (через різноманітні субкультури); – конфліктний – формується на основі міжгрупової боротьби й протистояння взаємозалежних інтересів, а тому вбачає ціль політичної участі в збереженні лояльності своїй групі й підтримці її в боротьбі з політичними супротивниками. Характеризується наявністю політичного насильства через релігійну, етнічну, ментальну, культурну різноманітність, клановість, низький рівень життя.

Дані типи політичної соціалізації виражають залежність формування тих або інших властивостей і якостей людини від впливу

домінуючих структур й інститутів влади, що несуть норми й цінності пануючої (офіційної) політичної культури (т. зв. вертикальна соціалізація). Поряд із стійкими орієнтаціями людей на відповідні способи взаємодії з владою в суспільстві формуються і численні моделі політичної поведінки, норми й цінності яких задають різні групи, асоціації й об'єднання громадян (наприклад, партії, чії цілі перебувають у різкій опозиції режиму) (т. зв. "горизонтальна" соціалізація). Однак переплетення саме цих специфічних норм, цінностей і способів включення в політичне життя підтверджує складний і суперечливий характер пошуку людиною власних політичних ідеалів, відповідних способів захисту своїх прав і ведення діалогу із владою. Ці мікромоделі політичної участі громадян виражають творчий характер політичної соціалізації, складність відтворення й розвитку політичної культури суспільства.

Політична соціалізація, яка має певну політичну, морально-етичну спрямованість, покликана формувати "політичну людину" з певними громадянськими якостями. Система соціалізації повинна: створити умови для того, щоб індивід посів належне місце у сфері політики з урахуванням притаманних йому здібностей і схильностей; гарантувати основні права і свободи особи; максимізувати шанси і використати інноваційний потенціал найздібніших, свідомо орієнтованих на служіння суспільству громадян; забезпечити відповідну якість публічної інформації про суспільно-політичні проблеми, обставини політичних рішень, а також їхні наслідки. Високий рівень політичної соціалізації індивідів є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та стабільності політичної системи.

В умовах перехідного періоду, в яких знаходиться сучасна Україна, політичній соціалізації повинно надаватися особливе значення, оскільки саме вона передбачає формування нових політичних норм, цінностей, зразків поведінки у громадян та адаптацію їх до складних реалій сучасного політичного життя.

Суспільно-політичне середовище посткомуністичної України виявилось малокорисним для формування політично структурованого суспільства і сучасної багатопартійної системи. В Україні з перших років незалежності відбулося фактичне одержавлення демократії. Високий рівень соціального розшарування поєднується в нашій країні з соціальною аморфністю, з відсутністю значимого прошарку середнього класу, з повільним утвердженням інститутів громадянського суспільства. Реальний соціальний статус переважної частини населення не співпадає з формальним [1].

Поряд з масовим відстороненням від політики, недовірою до владних структур, політичним відчуженням, неприйняттям громадянами політичних нововведень спостерігається активізація електоральної участі населення, зацікавлення інноваційними змінами, відповідальне ставлення до політичних обов'язків, інтерес до власних політичних прав, що вимагає термінової розробки і формулювання нових політичних цінностей, поглядів та орієнтирів, створення механізмів ефективної політичної соціалізації.

Відтак, політична соціалізація – це процес включення індивіда в політичну систему за допомогою набуття досвіду даної системи, закріпленого в політичній культурі. Тобто процес взаємодії індивіда й політичної системи, метою якого є адаптація індивіда до особливостей системи, перетворення його в особистість громадянина – члена даної політичної спільноти. Вступаючи у самостійне життя людина набуває статусу рівної у політичному аспекті з іншими, набуває політичного досвіду під час практичного виконання різних соціально-політичних ролей – виборця, члена політичної партії, суспільно-політичної або іншої організації та ін.

Відсутність цілісної системи політичної соціалізації, що пов'язано насамперед з ідеологічною невизначеністю та нерозвиненістю політичних структур суспільства, порушує стабільність політичної системи, гальмує становлення громадянського суспільства, правової, демократичної, соціальної держави.

Література:

1. Богуславська В. Г., Василенко Л. О. Політична соціалізація в сучасній Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
2. Волчан О. Ф. Грани политической жизни: Теория и практика. – Симферополь: Таврида, 2001. – 180 с.
3. Истон Д. Дети в политической системе: основа политической законности / Д. Истон, Дж. Деннис // Вестник Московского университета. – Серия 18. Социология и политология. – 2001. – № 3. – С. 76-97.
4. Мид Дж. От жеста к символу. Нереализованные другие и самость. Аз и Я. Психология пунитивного правосудия // Американская социологическая мысль. – М., 1994.
5. Пирогов А. И. Политическая психология. – М.: Академический Проект, 2005. – 368 с.
6. Политическая социализация: становление личности. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу:
7. Almond G. A. The Civic Culture: Political attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton: Princeton University Press, 1963.
8. Campbell A., Converse P. E., Miller W. E., Stokes D. E. The American Voter. – New York, 1960. – 360 p.